

עזרא ביק

שיח ישעי

תפילת שמונה עשרה
ויסודות האמונה

תוכן העניינים

יא	מבוא
1	פרק א: סמיכת גאולה לתפילה
11	פרק ב: פתיחת שפתיים
21	פרק ג: אבות
29	פרק ד: אבות (ב)
39	פרק ה: גבורות
51	פרק ו: קדושה
63	פרק ז: נקדש
75	פרק ח: אתה קדוש
85	פרק ט: דעת
95	פרק י: תשובה
105	פרק יא: סליחה
117	פרק יב: גאולה
129	פרק יג: רפואה
141	פרק יד: ברכת השנים

151.....	פרק טו: קיבוץ גלויות
161.....	פרק טז: משפט
171.....	פרק יז: מינים
181.....	פרק יח: מבטח צדיקים
191.....	פרק יט: ירושלים ודוד
201.....	פרק כ: צמח דוד
211.....	פרק כא: שומע תפילה
221.....	פרק כב: עבודה
231.....	פרק כג: הוראה
245.....	פרק כד: שלום
255.....	פרק כה: תחנונים שלאחר התפילה

פרק א

סמיכת גאולה לתפילה

ספר זה יעסוק בנוסח של תפילת העמידה, היא תפילת "שמונה עשרה". מטרתינו הן ראשית לנתח את לשון הברכות כדי להבינן לעומק, ושנית, לגלות את הרעיונות הגלומים בברכות ולעמוד על כמה מעיקרי האמונה והמחשבה היהודית שחז"ל הטמיעו בתפילה. נוסח התפילה ישמש בעבורנו לא רק כתוכן פנייתנו לאלוקים, אלא גם כטקסט בסיסי לעיון וכמקור לדעות ולאמונות חז"ל באשר ליחסי אלוהים ואדם.

אין זה חיבור בנושא התפילה עצמה, מהותה, משמעותה, וייעודה בתוך החיים היהודיים. יש הרבה מה לחקור ולהסביר בנוגע למצוות התפילה וחוייתה, ואולם אין זו מטרתנו. לכן, מן הראוי להתחיל מיד בעיון בלשון הסידור. אך לא ניתן לפתוח בעיון ללא הקדמה קצרה המגדירה את סוג התפילה שבא לידי ביטוי בתפילת העמידה. הבנה זו תשמש מורה דרך במאמצינו העתידיים להבין כל ברכה וברכה. לצורך כך, וגם כדי לא לחרוג יתר על המידה מהמסגרת הטקסטואלית, אני רוצה לפתוח בעיון בטקסט שלפני העמידה, ובקשר שלו לתפילה.

נעיין בהלכה שדורשת לסמוך גאולה לתפילה, היינו לחבר בין ברכת הגאולה – "ברוך גאל ישראל" – לבין תפילת שמונה עשרה.

א. תפילה = עמידה

ראשית, יש לשים לב לתופעה מעניינת המודגמת בניסוח ההלכה של סמיכת גאולה לתפילה. חז"ל דורשים שאדם "יסמוך גאולה לתפילה". הביטוי "גאולה" מתייחס לברכת גאל ישראל. "תפילה" במאמר הזה היא תפילת העמידה. זוהי דוגמה טובה לתופעה נפוצה בספרות חז"ל. סתם "תפילה" פירושו תפילת העמידה, בת תשע עשרה ברכות בימות החול ושבע ברכות בשבת ובמועד. במילים אחרות, התפילה בה"א הידיעה, הדגם הראשי למושג התפילה, היא תפילת העמידה. בעיני חז"ל, שאר הקטעים שמהווים חלק מסדרי תפילה הם הקדמות, תוספות, או במקרים רבים לא קשורים כלל לתפילה עצמה. סתם תפילה, כמשהו בסיסי ואוטונומי, פירושו תפילת עמידה. כשחז"ל ביקשו לנסח את הטקסט שיכלול את תוכן מושג התפילה (שלפי הרמב"ם, בניגוד לדעת התוספות, היא חובה מן התורה), הם בחרו בנוסח של תפילה זו. לכן מחקרנו בנוסח תפילת העמידה הוא גם מחקר במהות התפילה בכלל.

ב. גאולה ותפילה

בשולחן ערוך (או"ח ס"ו, ח) נפסק ש"צריך לסמוך גאולה לתפילה". משמעות ההלכה היא שאסור להפסיק בין ברכת הגאולה לתחילת העמידה. לא רק הפסק רשות, כגון שיחה עם חבר, אסור בנקודה זאת, אלא גם ענייה לחלקים אחרים של התפילה. לדוגמה, אם אדם מתפלל

פרק א: סמיכת גאולה לתפילה

וברגע שגמר לומר את ברכת גאולה שמע את שליח הציבור מתחיל באמירת קדושה או קדיש, אסור לו לענות לחזן. הפוסקים נחלקו אם מותר לו אפילו לענות אמן לברכת הגאולה של החזן, ומכאן המנהג לסיים את אמירת הברכה יחד עם החזן, כדי להימנע מן הצורך לענות אמן לברכתו.

בגמרא אין סמיכות זו מופיעה בלשון מחייבת אלא כהמלצה. "אמר ר' יוחנן איזהו בן העולם הבא זה הסומך גאולה לתפילה" (ברכות ד ע"ב).¹ כמו כן מביאה הגמרא: "העיד ר' יוסי בן אליקים משום קהלא קדישא דבירושלים כל הסומך גאולה לתפילה אינו ניזוק כל היום כולו" (שם ט ע"ב).² צורת ההמלצה הזאת, בלשונית ההבטחה הנדיבה לזכייה מובטחת בעולם הבא, עוררה תמיהה אצל המפרשים. וכך שואל רבינו יונה החסיד מגירונה:

יש לעיין, וכי מפני שסומך גאולה לתפילה יש לו שכר כל כך שיהיה בן עולם הבא?

וזו תשובתו:

הטעם שזוכה לשכר גדול כזה מפני שהקב"ה כשגאלנו והוציאנו ממצרים היה להיותנו לו לעבדים, שנאמר, "כִּי עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם" (ויקרא כה, מב). ובברכת גאל ישראל

1 בגמרא מסתיים משפט זה "לתפילה של ערבית", והכוונה לרבות אפילו של ערבית, וכל שכן שחרית.

2 התוספות שם טוענים שכוונת מאמר זה היא רק למי שסומך גאולה לתפילה ומתפלל תפילת ותיקין, היינו שמתפלל בזמן זריחת השמש.

מזכיר בה החסד שעשה עמנו הבורא. והתפילה היא עבודה, כדאמרינן (ב"ק צב ע"ב): "וְעִבְדְתֶם אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם" (שמות כג, כה) – זו היא תפילה. וכשהוא מזכיר יציאת מצרים ומתפלל מיד, מראה שכמו שהעבד קונה אותו רבו כן הוא מכיר הטובה והגאולה שגאל אותו הבורא ושהוא עבדו ועובד אותו, וכיון שמכיר שהוא עבדו מפני שגאלו ועושה רצונו ומצותיו נמצא שבעבור זה זוכה לחיי העולם הבא. (תלמידי ר' יונה ברכות ב ע"ב בדפי הרי"ף)

רבינו יונה מבסס את הסברו לחשיבות של סמיכת גאולה לתפילה על הגדרת התפילה כ"עבודה". על פי חז"ל תפילה היא עבודה שבלב.³ הרמב"ם מבסס את דעתו שתפילה היא מצווה דאורייתא על כך שחז"ל הגדירו אותה כעבודה. דומה שהשוואה זאת, תפילה = עבודה, שגורה למדי ומובנת כהקבלה של התפילה (עבודה שבלב) לקרבנות, היינו עבודת בית המקדש. ואולם דברי ר' יונה מעמידים אותנו על התוכן הפנימי של מושג העבודה, משמעות שנראה שאינה תמיד נתפסת. עבודה היא סוג של עבודת. לדעת ר' יונה, המצווה לעבוד את ה' נובעת מכך שהאלוקים גאל אותנו מעבדות מצרים ובזה "קנה" אותנו לעבודתו, פשוטו כמשמעו. הרעיון שגאולה מעבדות מצרים משעבדת אותנו לגואל הוא רעיון מעניין מצד עצמו, אך אין זה ענייננו כעת. ר' יונה מסיים – וכל פירושו מדוע זוכים לעולם הבא בשל סמיכת גאולה לתפילה מבוסס על סיום זה – שהביטוי המרכזי להיות אדם עבד לרבו הוא בכך שהוא עושה את רצון רבו ומצותיו. מהות העבודת

3 "וכן הוא אומר, 'וְלַעֲבָדוֹ כָּל לְבַבְכֶם' (דברים יא, יג) – איזו היא עבודה שבלב? הרי אומר זו תפילה" (מכילתא דרשב"י כג, כה). וכן בירושלמי ברכות פ"ד מ"ו, ספרי דברים עקב פיסקא מא.

פרק א: סמיכת גאולה לתפילה

היא ציות וקבלת מרות. קיום מצוות הנובע מהפנמת יחס של עבדות כלפי הקב"ה הוא המביא לידי זכייה בשכר הנכסף, חיי העולם הבא. מי שסומך גאולה לתפילה, היינו מי שמקבל את מרותו של הקב"ה עליו מתוך הכרה שגאולת מצרים מהווה קניין של האלוקים עליו, זוכה לעולם הבא. זאת כיוון שבכך הוא מבטא את היותו מקיים מצוות התורה כעת ובעתיד.

אך דווקא הבנה זאת של עבודת התפילה מעוררת קושי. היכן רואים בתפילה, ובמיוחד בתפילת שמונה עשרה, קבלת מרות וציות? אם עבודה היא עבודת של עבד המקיים דברי רבו ושומר מצוותיו, היכן מתבטא תוכן זה בתפילה? אדרבה ואדרבה, התוכן המרכזי של שמונה עשרה הוא בקשת הצרכים שלנו ולא כניעתנו לצרכים של הארון. התוכן נראה מנוגד לחלוטין לרעיון שמפתח ר' יונה. אין אנו משרתים את הרב אלא מבקשים – בלשון עדינה, כמובן – שהוא ישרת אותנו! אם כך מדוע לכנות זאת עבודה, כמובן של עשיית רצונו וציות למצוותיו, כמעשה עבד לרבו? אמירת שמע ישראל, שמוגדרת על ידי חז"ל כקבלת עול מלכות שמים, נראית מתאימה יותר להיות הכלי העיקרי לעבודה מאשר התפילה.

ג. עבודות ועבודה

התשובה, לדעתי, טמונה בהבנה נכונה של כניעת העבד בפני רבו. העבד מציינת לרבו ומקבל ממנו הוראות התנהגות. אך זה איננו אלא ביטוי מעשי למה שבאמת הוא עמוק הרבה יותר ורחב משמעות. העבד מציינת לרבו כי אין לעבד מטרות משל עצמו, כמו שאין לו רכוש משל עצמו. אין לו עתיד משל עצמו, ואין לו שאיפות פרטיות שמבוססות על הגשמה

של תכלית פרטית ומיוחדת לו. מטרתיו הן מטרת רבו, תכליתו היא תכלית רבו. כל מה שיש לו אינו אלא מרבו. במילים אחרות, העבד איננו עצמאי אלא בעל תלות מוחלטת באדון, וממנו הוא מקבל לא רק הוראות ולא רק מזון, אלא גם משמעות, תוכן, כיוון ותכלית. העבדות, במילה אחת, היא התלות, התלות המוחלטת שכוללת את הכול ואיננה משאירה דבר עצמאי לאוטונומיה של העבד.

אמנם יש הבדל אחד רב־משמעות בין עבדות מצרים, עבדות בשר ודם, לבין עבדות ה'. לאדון המצרי יש צרכים משל עצמו והעבד נדרש לספק אותם. לאדון יש מטרת אנוכיות, ועל העבד לשרת את אותן מטרת. אך לאדון כול ובורא כול אין צרכים אנוכיים, וממילא אין הוא דורש מעבדיו להשתעבד ולספק אותם. אדרבה, התלות באלוקים איננה מחייבת התבטלות המטרות העצמיות, אלא מספקת את המטרות האמתיות של האדם. מה שהאדון האנושי רוצה מעבדו הוא סיפוק צרכיו של האדון ובוזת העבדות מרוקנת את העבד. מה שהאדון־אלוקים רוצה מהאדם הוא טובתו של האדם, את שלמותו ואת שלומו, ובוזת העבדות האלוקית ממלאת את האדם ומשלימה אותו. אכן, האדם־העבד מחויב לנקודה שמחוץ לו ולא לעצמו, אך זה בדיוק מה שמעניק לו משמעות פנימית ערכית, מאחר שהאדון־האלוקים אינו גורם שהשתעבדות אליו תשלול מן האדם את ייעודו האמתי.

עבד אלוקים מקבל ממנו, כמו שכל עבד מקבל מאדונו, את מטרתו. רק באדון ימצא העבד את אושרו. מאחר שהאדון לעבד היהודי הוא הטוב אשר רוצה רק בטובת ברואיו ואין לו דרישות לצורך עצמו, התלות הזאת מעניקה לאדם ערך עצמי. התלות הזאת מאפשרת לאדם הגשמת ערך שהוא מעבר לכל ערך אחר – מה שאנו מכנים

פרק א: סמיכת גאולה לתפילה

צלם אלוקים, להידמות לאלוקים ולהתפתח להיות כמוהו יתברך. האדם ה"חפשי" הוא בצלם האדם. האדם העובד את האלוקים הוא בצלם האלוקים, שהוא התכלית והייעוד שלו עצמו.

מדוע נחשבת התפילה, בקשת הצרכים, לשירות אלוקים? כשאדם מתפלל ומתחנן הוא מכריז שאין לו מקור לאושר ולערך אלא באלוקים. בדיוק כמו העבד הרגיל, הוא תולה את עיניו באדונו ומצפה לקבל טוב רק ממנו. אין מקור אחר למשמעות חייו אלא אצל האדון ה'. "אין לנו אלא אבינו שבשמים", זהו יסוד מהות התפילה. בתפילה אנו תולים עצמנו באלוקים, ותלות זאת היא הפנימיות האמתית של העבדות והשירות. האם קיים מקור חלופי לאדם שממנו הוא יכול לספק את צרכיו ולשאוב משמעות לחייו? האדם המתפלל כעבד לפני רבו עונה בשלילה – "כי עינינו לך תלויות".

חז"ל קבעו שאין תפילה אלא תחנונים. לב לבה של תפילת העמידה היומית הוא רשימה של בקשות. גם ברכות אחרות, כמו תפילת שבת, מנוסחות כבקשות, וגם ברכת ההודאה ("מודים") מסתיימת בחתימה בנוסח בקשה – "וכל החיים יודוך סלה". יש דתות שהעבירו את מרכז הכובד של תקשורת אדם-אלוקים לשבח או לשירה, כיאה יותר לבשר ודם העומד לפני מלך מלכי המלכים. אך היהדות לא הסכימה לכך. התפילה אינה שירה אלא עבודת ה', ועבודה מתבטאת בתלות. אדם שהוא חומרי, בעל צרכים וחסרונות, חייב לזהות את שורש אושרו ואת מקור מילוי חסרונותיו. אם הוא ידמה שיכול הוא לספק את צרכיו בכוחות עצמו, הוא יהיה עצמאי, "בן-חורין", בלי תלות וכלי עבדות. אך האמת היא שרק מהאלוקים יבוא פתרון. הכרת עובדה זאת, היא התפילה והתחינה, היא הכרזת העבדות לאלוקים, והיא עבודה שבלב.

שירות המלאכים מתבטא בשירת שירי שבח. שירות האדם הוא להיות עבד. האדם העובד מכריז – בלעדיך אני כלום, פחות מעפר ואפר, ולכן אליך אני פונה בשביל... בשביל הכול, דהיינו בשביל דעת, סליחה, רפואה, גאולה, פרנסה, צדק, שחר, צרכים לאומיים ופרטיים – כל מה שחז"ל מנו בברכות השמונה עשרה. מהיכן למדנו להסתכל כך אל ה', לא רק כבעל אוצר פוטנציאלי המספק הטבות, אלא כמקור כול, כאדון גורלנו ומקור חיינו? ר' יונה עונה: מיציאת מצרים. ביציאת מצרים אלוקים גאל אותנו מעבדות מנצלת וקירבנו לעבודתו, לעבדות המעניקה את האפשרות להשיג את ערכיו ואת הטבותיו.

לסיכום: תוכן תפילת עמידה הוא בעיקר בקשות. משמעות פעילות זו היא עבדות, העמדת עצמנו לפני ה' כתלויים בו באופן מוחלט. הבקשות הן הקיום של עבודת ה', כי על ידי פנייתנו אליו לספק צרכינו אנו מכריזים שאין לנו מקור אחר לדבר, שכל מה שיש לנו בחיינו בא ממנו. לפי זה מובן שתמידות התפילה וחזרתה שלוש פעמים ביום איננה כדי להזכיר לאלוקים את צרכינו, אלא כדי לקיים את השירות, כדי להגדיר את כל חיינו כתלויים בו, בכל רגע, כהגדרה בסיסית של קיומנו.

ד. ביטחון

יש הסבר שני בדברי ר' יונה לחשיבותה של סמיכות גאולה לתפילה. תשובה זאת שונה, כמובן, מהתשובה הקודמת, אך מיד אפשר להבחין שהיא מבוססת על אותו רעיון בסיסי בנוגע להתמקדות באלוקים כמקור יחיד לסיפוק צרכינו. וכך הוא כותב:

פרק א: סמיכת גאולה לתפילה

טעם אחר, מפני שכשמזכיר גאולת מצרים ומתפלל מיד הוא מראה שבוטח בה' בתפילה כיוון שמבקש ממנו צרכיו, שמי שאינו בוטח בו לא יבקש ממנו כלום. וכן נראה באלה שמות רבה בפרשת בא אל פרעה שאומר לשם שכשראו ישראל הניסים והנפלאות שהיה עושה עמהם הבורא שלא כטבעו של עולם בטחו בו, ועל זה נאמר, "וַיֵּרָא יִשְׂרָאֵל אֶת הַיָּד הַגְּדֹלָה אֲשֶׁר עָשָׂה ה' בְּמִצְרַיִם וַיֵּיבֶרְאוּ הָעַם אֶת ה' וַיֹּאמְרוּ בְּה'" (שמות יד, לא). וכיוון שמזכיר עכשיו אותה גאולה שבטחו אבותינו בה' והצילם ומתפלל מיד, נמצא שגם הוא בוטח בו שיענה אותו כמו שענה לישראל בעבור שבטחו בו, ומפני זה מזכיר אותה הגאולה ומתפלל מיד. והבטחון הוא עיקר היראה והאמונה ולפיכך זוכה בסיבתו לחיי עולם הבא. (תלמידי ר' יונה ברכות ב ע"ב בדפי הרי"ף)

ר' יונה מציע שתי הצעות באשר למושג היסוד שנמצא בבסיס תפילת השמונה עשרה. בתירוץ הראשון זהו מושג העבודה, ובשני – הביטחון. לאור מה שראינו בנוגע לעבודה, ברור ששני המושגים קרובים מאוד. גם הביטחון וגם העבודה מבוססים על הפנייה לאלוקים כמקור כול. ההבדל בין שני תירוצי ר' יונה איננו נוגע לנושא שלנו, מאחר ששניהם רואים בתפילה ביטוי לתלות באלוקים. ההבדל ביניהם אינו נוגע להגדרת התפילה, אלא להסבר הקשר בין תפילה – תפילה הסמוכה לגאולה – לבין זכייה בעולם הבא. הראשון מסביר שהתלות מולידה ציות, שמתבטא בקיום מצוות, שהן כמובן המפתח לעולם הבא. השני מבחין במידת הביטחון המושרשת בתלות, והביטחון "הוא עיקר היראה והאמונה ולפיכך זוכה בסיבתו לחיי העולם הבא." ההבדל בין התירוצים, אם כן, הוא שהראשון רואה את המפתח לעולם

הבא במעשים, בקיום המצוות, ואילו השני במידות הלב – "היראה והאמונה". הראשון רואה את התפילה כצעד ראשון המבשר על המשך עתידי של חיים מעשיים, השני רואה במתפלל בעל אישיות אמונית בהווה, כשאישיות זאת היא המתאימה לחיי עולם הבא. כמובן, חילוק זה הוא יסודי בכל המחשבה הדתית, אך אין זה המקום לדון בו.